

Svetlana Perović Ivović, konzervator savetnik

Arhiv Jugoslavije

Vase Pelagića 33

Beograd

PRISTUP KONZERVACIJI ARHIVSKE GRAĐE I UNAPREĐENJE USLOVA ČUVANJA PISANIH SPOMENIKA KULTURE

Abstrakt:

O organizovanoj službi zaštite pisanog kulturnog nasleđa u Srbiji možemo govoriti tek u 20.veku. Zaštita pisane kulturne baštine je kompleksna oblast koncipirana na interdisciplinarnom pristupu i obuhvata mere preventivne i kurativne konzervacije.

Mere koje se preduzimaju u cilju zaštite pisanih kulturnih dobara treba da su jasno regulisani zakonskom regulativom koja odražava nacionalnu strategiju koja treba da se postavi u skladu sa promenama u teoriji i praksi.

Aktivnosti arhiva i biblioteka u oblasti konzervacije posebno su prepoznatljive u oblasti preventivne zaštite pisane baštine, kurativne konzervacije i edukacije u oblasti konzervacije.

Ključne reči: konzervacija, kurativna konzervacija, preventivna zaštita, restauracija, pisano kulturno nasleđe, arhivska građa

Uvod

Tokom 20.veka u oblasti konzervacije pisanog kulturnog nasleđa u Srbiji se radilo se na razvoju teorijskog i praktičnog sistema zaštite koji je bio baziran na interdisciplinarnom konceptu. Tokom devedesetih godina usled pogoršanja političke i ekonomske situacije u Srbiji se prekida kontinuitet razvoja službe i izrade nacionalne strategije zaštite. Institucije i stručnjaci nisu više u stanju da na pravi način odgovore na zadatke koji se postavljaju pred njih po pitanju preventivne zaštite i kurativne zaštite pisanog kulturnog nasleđa.

U cilju sprovođenja adekvatne zaštite u oblasti pisanih spomenika kulture potrebna je izrada sveobuhvatne zakonske regulative. Zakonska regulativa koja se odnosi na zaštitu arhivske

građe treba da odražava nacionalnu strategiju zaštite arhivskih dokumenata i dokumentacije u registraturama u domenu planiranja i sprovođenja strategije preventivne zaštite i metodologije i fizičke zaštite.

Terminologija iz oblasti zaštite

Konzervacija je kompleksna oblast i zato je neophodno precizno korišćenje termina koji su precizno definisani i koji se odnose na određene aktivnosti koje se sprovode u oblasti zaštite-

ICOM-CC usvaja sledeće termine: preventivna konzervacija, kurativna konzervacija, – Kurativna konzervacija podrazumeva sve aktivnosti koje se neposredno primenjuju na predmetu ili na grupi predmeta radi zaustavljanja postojećih štetnih procesa ili učvršćivanja strukture predmeta. Te aktivnosti primenjuju se samo onda kada su predmeti u tako trošnom stanju ili propadaju takvom brzinom da mogu nestati u relativno kratkom periodu. One ponekad menjaju izgled predmeta kulturnog nasleđa. Mere i aktivnosti na koje se pomenuti termini odnose razlikuju se u pogledu ciljeva.

Konzervacija se odnosi na sve mere i aktivnosti koje se sprovode radi čuvanja materijalnog kulturnog nasleđa i koje istovremeno omogućuju njegovu pristupačnost današnjim i budućim generacijama. Konzervacija obuhvata preventivnu konzervaciju, kurativnu konzervaciju i restauraciju. Trebalo bi da sve mere i aktivnosti podrazumevaju poštovanje značaja i fizičkih osobina predmeta kulturne baštine

– Preventivna konzervacija obuhvata sve mere i aktivnosti usmerene na izbegavanje ili svodenje propadanja i gubitka nasleđa u budućnosti na najmanju moguću meru. One se sprovode u sredini u kojoj se predmet ili, što je češće, grupa predmeta nalazi, bez obzira na starost i stanje predmeta. Te mere i aktivnosti su posredne – ne sprovode se na materijalu ili strukturi predmeta i ne menjaju njihov izgled. Primeri preventivne konzervacije: odgovarajuće mere i aktivnosti u vezi s registracijom, pohranjivanjem, pakovanjem i transportom, obezbeđivanjem, upravljanjem faktorima okruženja (svetlo, vlažnost, zagađenje i kontrola štetočina), planiranjem za slučaj vanrednih prilika, obukom stručnog osoblja, podizanjem svesti u javnosti, usklađivanjem sa zakonom.

– Kurativna konzervacija podrazumeva sve aktivnosti koje se neposredno primenjuju na predmetu ili na grupi predmeta radi zaustavljanja postojećih štetnih procesa ili učvršćivanja strukture predmeta. Te aktivnosti primenjuju se samo onda kada su predmeti u tako trošnom stanju ili propadaju takvom brzinom da mogu nestati u relativno kratkom periodu. One ponekad menjaju izgled predmeta.¹

Konzervatorski tretmani na pisanim spomenicima kulture su sledeće aktivnosti : sterilizacija, mehaničko čišćenje, razdvajanje slepljenih listova, fiksiranje pisanih tekstova i pečata, pranje neutralnim sapunom, sredstvima za pranje i vodom, neutralizacija, ojačavanje dokumenata.

– Restauracija obuhvata sve aktivnosti neposredno primenjene na stabilnom predmetu radi poboljšanja njegovog vrednovanja, razumevanja i korišćenja. Te aktivnosti sprovode se samo onda kada je predmet izgubio deo svoje vrednosti ili funkcije zbog propadanja i promena koje

¹ [Terminologija – konzervacija materijalnog kulturnog nasleđa](http://www.terminologija.org.rs/wp-content/uploads/2016/.../1.2.terminologija_srpski.pdf)
[cik.org.rs/wp-content/uploads/2016/.../1.2.terminologija_srpski.pdf](http://www.terminologija.org.rs/wp-content/uploads/2016/.../1.2.terminologija_srpski.pdf)

je pretrpeo u prošlosti. One se zasnivaju na poštovanju originalnog materijala predmeta. Takve aktivnosti najčešće menjaju izgled predmeta.²

Pod restauracijom arhivske građe podrazumeva se vraćanje dokumenta u prvobitno stanje

Može biti ručna restauracija koja se izvodi japanskim papirom za popunjavanje i oblaganje, skrobnim lepkom i metilcelulozom i mašinska restauracija koja se radi laminiranjem ili nalivanjem pulpe. Međunarodnih organizacija koje se bave pitanjima konzervatorske službe su: ICCOM (Internacionalna komisija za muzeje) sa sedištem u Parizu. IIC (Internacionalni institute za konzervaciju istorijskih i umetničkih dela) sa sedištem u Londonu, kao IFLA (Internacionalna federacija bibliotečkih asocijacija).

Istorijat konzervatorske prakse pisanih spomenika kulture

Tradicija zaštite pisanih spomenika kulture datira još od davnih vremena. Tako se u Indiji pisalo na palminom lišću koje vešano iznad vatre kako bi se stvorila garež koja je trebala da bude zaštita. Pre 3000 godina rotulosi papirusa su se nakon kišne sezone odvijali i sušili kako bi se sprečilo plesnivljenje. Kao zaštita od insekata se koristila prirodna mineralna ulja i biljni ekstrakti.

Krajem 18.veka evropski hemičari daju prva uputstva za čišćenje starih knjiga.

„Organizovanog rada uz pomoć nauke nije bilo do 1898.godine, kada je sazvana prva međunarodna konferencija u Sent Galenu, na kojoj je obrazovan stalni komitet predstavnika najvećih biblioteka u Evropi, sa zadatkom da svestrano ispituje probleme konzervacije i radi na sastavljanju kataloga najstarijih ugroženih rukopisa.

Godine 1905. prvi put je pokušano da se iščezli tekstovi palimpseti reprodukuju pomoću fotografije. Zatim je došao čitav niz različitih novina, uvođenje novih metoda konzervacije pomoću prirodnih i veštački dobijenih sredstava...Bilo je i pogrešnih primena , tako da su dokumenta propadala brže nego netretirana, prirodnim starenjem“³

Početak prošlog veka radi se na konzervaciji u laboratorijama u Državnom arhivu i Britanskom muzeju u Londonu, u Nacionalnoj galeriji u Rimu, dok u SSSR 1937 i 1938 osnivaju se prve laboratorije za konzervaciju pri Akademiji Nauka u Lenjingradu (Sankt Petersburg) i u Moskvi pri Narodnoj biblioteci.

Istorijat konzervatorske prakse u Srbiji

Kada govorimo o počecima konzervatorske prakse u Srbiji možemo reći da je kasnila u odnosu na evropske tokove, i da o organizovanoj službi zaštite pisanog kulturnog nasleđa možemo govoriti tek u 20.veku.

„Prvi koraci u oblasti očuvanja arhivske građe u Srbiji, kao i u Evropi, napravljeni su u kasnom srednjem veku, uporedo s privrednim razvojem tog vremena. Na dvorovima kneževa, u okviru crkve, notarijata i ostalih uprava srednjovekovne srpske vlastele postojale su tzv. “škrinje privilegija“ u kojima su se čuvala važna dokumenta.

² Isto

³ Dr,Vera Radosavljević,Mioslavljevo jevanđelje-Studije u vezi sa tehnologijom izrade ,stanjem i zaštitom,Naodna biblioteka Srbije, 1994.Beograd ,str1,2

Gubitkom političke nezavisnosti Srbija je izgubila veliki broj svojih kulturnih tekovina, tako da su i arhive naših srednjovekovnih vladara i vlastele gotovo sasvim uništene. O radu njihovih kancelarija i notarijata može se uglavnom saznati preko malobrojnih povelja sačuvanih u arhivima Dubrovnika, Kotora i manastira Svete Gore. Izvori za proučavanje viševjekovne administracije za vreme Osmanskog carstva nalazi se u turskim arhivima⁴⁴

O zaštiti pisanih spomenika kulture u Kraljevini Jugoslavije nema značajnijih podataka. Do 1949.godine restaurirana i konzervirana dokumenta mogu se naći samo u Zadarskom arhivu.

Nakon Drugog svetskog rata radilo se na organizaciji konzervatorske službe arhivske i bibliotečke građe u pojedinim republikama i autonomnoj pokrajini Vojvodini .U Hrvatskoj se na konzervaciji i restauraciji radi u knjigoveznici Sveučilišne biblioteke i u laboratoriji Državnog arhiva Istorijskog instituta Jugoslovenske znanosti i umetnosti, dok se u Sloveniji radilo u Muzeju osvoboditve, a na konzervaciji knjiga radilo u knjigoveznici Narodne univerzitetske biblioteke. U Srbiji se konzervatorsko-restauratorski poslovi obavljaju u laboratoriji Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRS (kasnije je u sastavu Narodne biblioteke Srbije), u Državnom arhivu FNRJ, u Vojnoistorijskom institutu i knjigoveznici Matice Srpske. Veoma brzo nakon osnivanja ove laboratorije počele su da daju dobre rezultate u praktičnom radu, jer su uz savremenu opremu i kvalitetan materijal za rad imali visokokvalifikovane stručnjake i tehnologe.

Konzervatorska služba pisanog kulturnog nasleđa u Srbiji

U Srbiji se konzervacija i restauracija pisanog kulturnog nasleđa obavlja u četiri arhivske laboratorije (Arhiv Jugoslavije ,Arhiv Srbije, Istorijski arhiv Beograda i Arhiv Vojvodine) i u laboratorijama : Narodne biblioteke Srbije , Narodnog muzeja u Beogradu i Biblioteci Matice srpske, dok u Centralnom institutu za konzervaciju radi se na preventivnoj zaštiti, ali još uvek nije formirana laboratorija za papir.

Zgrada Arhiva Jugoslavije

U želji da se organizuje efikasan sistem zaštite Centralni institut za konzervaciju je osnovan 2009.godine. S pripremama za njegovo osnivanje otpočelo se još 2002.godine. Na osnovu procene stručnjaka EU da službe zaštite u Srbiji imaju najdužu tradiciju u region, da imaju

⁴ Svetlana Perović Ivović“Zaštita pisanog kulturnog nasleđa u Srbiji i 60 godina rada laboratorije za konzervaciju i restauraciju u Arhivu Jugoslavije“ Tradicija očuvanja kulturnog nasleđa u Srbiji stručna konferencija,DKS,Vršac 2014

sačuvane institucionalne i profesionalne resurse krenulo se sa osnivanjem centra koji pruža stručnu podršku muzejima i drugim ustanovama kulture. Centar za konzervaciju – restauraciju pokriva potrebe konzervacije različitih materijala kulturnih dobara; keramike, stakla, metala, kamena, mozaika, zidne slike, organskih materijala, tekstila, slika na platnu, drvetu i papiru.

Strategija preventivne zaštite pisanog kulturnog nasleđa u Srbiji

Strategija preventivne zaštite je izuzetno važna za zaštitu pisanog kulturnog nasleđa u Srbiji i zahteva sveobuhvatan sistem mera i aktivnosti koje se odnose na analize i procenu čuvanja arhivske i bibliotečke građe, procenu i kontrolu faktora rizika, predlaganje mera, izradu dokumenata uputstava za čuvanje, korišćenje, izlaganje.

Zadatak preventivne zaštite jeste da svede na minimum sve potencijalne rizike po pisano kulturno nasleđe.

Nije uspostavljen organizovan sistem mera preventivne zaštite u arhivima u Srbiji.

Nedostaju pravilnici, procedure i uputstva za mere preventivne zaštite :za uslove čuvanja, korišćenja, izlaganja i transporta.

Poslednjih godina imamo značajna nastojanja Centralnog institute za konzervaciju da svojim delovanjem pomogne da se ustanovi fizičko stanje spomenika kulture kako bi se preuzele mere zaštite u cilju sprečavanja daljeg devastiranja.

Centar saraduje sa institucijama zaštite kulturnog nasleđa na primeni strategije očuvanja kulturnog nasleđa polazeći od principa preventivne konzervacije, i poboljšanju uslova u muzejima i zbirkama, pružajući usluge snimanja, sistematskog praćenja i analize uslova konzervacije u objektima i institucijama zaštite.⁵

⁵ <http://cik.org.rs/category/centar-za-preventivnu-konzervaciju/?pismo=lat>

Laboratorija za multidisciplinarna istraživanja u CIK-u (saradnja konzervatora Arhiva Jugoslavije sa stručnjacima CIK-a –primena lasera u konzervaciji papira)

Arhivi nemaju svoje planove preventivne zaštite kao sastavni deo svoje kratkoročne i dugoročne zaštite. Nedostaju pravilnici i uputstva za mere preventivne zaštite. U skladu sa problemima i potrebama neophodno je razviti interdisciplinarni i kompleksan sistem mera preventivne zaštite.

Sprovođenje standarda preventivne zaštite arhivske, bibliotečke građe obavlja se primenom plana preventivne zaštite koji treba da obuhvati sledeće :analizu stanja, procenu faktora rizika, kontrolu faktora rizika, program sanacije stanja (lista prioriteta, praćenje i evaluacija sprovođenja plana preventivne zaštite, pisane procedure za rukovanje arhivskom građom.

Faktori rizika su:

- fizičko-hemijski: vlaga, toplota, svetlost, prašina i štetni gasovi
- biološki: mikroorganizmi (bakterije i gljive), insekti, glodari
- čovek svojim nesavesnim odnosom i nepravilnim rukovanjem
- neadekvatno urađene konzervatorske intervencije
- krađa, vandalizam
- vatra i požar
- voda i poplava
- vanredne situacije: rat, zemljotres, nevreme

Osnovni sistem mera preventivne zaštite arhivske građe obuhvata: analizu stanja, identifikovanje faktora rizika, procenu faktora rizika, kontrolu faktora rizika i organizovanje efikasnog sistema očuvanja

Sprovođenje standarda preventivne zaštite arhivske građe obavlja se primenom planova preventivne zaštite i zato je neophodno da postoje adekvatni planovi zaštite na više nivoa.

Planovi preventivne zaštite mogu biti na nivou države, institucije i na nivou odeljenja.

Na nivou države prave se planovi od opšteg nacionalnog značaja za pisane spomenike kulture: zaštita arhivske građe pravljenjem kopija za svakodnevnu upotrebu i trajno čuvanje metodama digitalizacije i mikrofilmovanja, kao i upravljanje rizicima od katastrofa.

Na nivou institucije prave se planovi materijalne zaštite arhivske bibliotečke građe koji se odnose na skladištenje, sređivanje, popisivanje, korišćenja, transporta i izlaganja, usled vanrednih situacija. Na nivou ustanove neophodan je i plan zaštite u vanrednim situacijama.

Na nivou odeljenja planovi treba da budu detaljno obrađeni da budu usklađeni sa specifičnim potrebama pojedinih odeljenja, odnose se na skladištenje arhivske i bibliotečke građe, rukovanje, korišćenje, sređivanje, transport i izlaganje.

Zakonska regulative koja se odnosi na zaštitu arhivske građe predstavlja ozbiljan problem u nacionalnoj strategiji zaštite. Nova zakonska regulative treba da odražava nacionalnu strategiju zaštite u domenu pisane kulturne baštine.

Kada govorimo o sistemu preventivne zaštite arhivske građe u Srbiji treba naglasiti da ne postoji adekvatna zakonska regulative. Još od 2009. godine čeka se da Nacrt zakona o arhivskoj građi⁶ prođe skupštinsku proceduru.

“Na polju preventivne zaštite ne radi se sistematski, već sporadično i po potrebi. Trenutno ne postoji važeći pravilnik niti bilo koji drugi pravni akt o preventivnoj zaštiti dokumentacije. Uputstvo koje je napisano još 1997.godine u skladu sa Zakonom o kulturnim dobrima iz nepoznatih razloga nikad nije stupio na snagu. Jedino znanje koje zaposleni u arhivima imaju o preventivnoj zaštiti jeste ono koje su usvojili tokom polaganja Stručnog ispita u arhivskoj delatnosti...”⁷

Konzervatorske laboratorije u arhivima

Kada govorimo o finansijskim sredstvima koja se izdvajaju za kurativnu i preventivnu konzervaciju najčešće su nedovoljna da bi se organizovao efikasan sistem zaštite u arhivima Srbije. Nedostaje stručni kadar iz oblasti konzervacije, trenutno u arhivima u Srbiji radi 5 konzervatora i 3 tehničara konzervatora. Kadrovska struktura je sledeća:

Arhiv Jugoslavije u svojoj laboratoriji za konzervaciju ima dva zaposlena: konzervatora savetnika i konzervatora, Arhiv Srbije: viši konzervator i konzervator, viši restaurator tehničar i tehničar restaurator, u Arhivu grada Beograda radi jedan viši restaurator- tehničar i u Arhivu Vojvodine jedan konzervator

U Muzeju Nikole Tesle postoji laboratorija za konzervaciju i restauraciju arhivske građe ali nemaju u stalnom radnom odnosu konzervatorsko-restauratorski kadar, već imaju stručni tim

⁶ <http://www.kultura.gov.rs/lat/dokumenti/nacrt-zakona-o-arhivskoj-gradji-i-arhivskoj-sluzbi-sa-izmenama>

⁷ Snežana Petrov „Nužnost suštinskih promena u sistemu zaštite dokumentacije u Srbiji“VII konferencija „Kulturno dobro danas-Vrednost i značenje,Zbornik radova,Zavod za zaštitu spomenika kulture Beograda,Beograd,2017.

spoljnih saradnika (konzervator savetnik Zoran Pekić sa ekipom restauratora tehničara). Od 2007. godine rade na konzervaciji dokumenata iz Lične arhive arhive Nikole Tesle. Pri Muzeju je oformljena je konzervatorska laboratorija i od tada se intenzivnije razmišlja o mogućnostima i opravdanosti otvaranja manjih laboratorija u institucijama zaštite pisanih pomenika kulture

Zoran Pekić, Milica Kesker i Mladen Ratko Vujović u tekstu "Konzervatorska laboratorija Muzeja Nikole Tesle – Formiranje malih konzervatorskih laboratorija u okviru institucija kulture" iznose svoj jasan stav po ovom pitanju koji bi mogao poslužiti za formiranje modela razvoja konzervatorske službe u arhivima i bibliotekama Srbije. U tekstu se između ostalog kaže da "Velike konzervatorske laboratorije koje su zadužene za brigu o arhivskoj građi vremenom ne mogu da postignu da obsluže potrebe svih institucija zaštite koje se nalaze u njihovoj nadležnosti. Procenjeno je da u manjim laboratorijama koje bi bile formirane pri institucijama kulture, moglo zaštititi čak i 90 % dokumenata koji se nalaze u njihovim depoima. Te male konzervatorske laboratorije bile bi formirane po direktnom zahtevu same institucije čuvanja i trebalo bi da rade samo specijalizovane stvari koje su karakteristične za njihovu instituciju i material koji sadrže. Tako bi se većina zahvata na lakše oštećenim dokumentima bilo moguće realizovati brže i efikasnije u tim laboratorijama. Time se postižu dva značajna cilja. Jedan je da se velike laboratorije rasterete ogromnog posla, a druga da se na taj način neuporedivo više dokumenata blagovremeno zaštiti, konzervira, ili restaurira i na taj način sačuva u boljem stanju."⁸

Edukacija konzervatora

Ne postoji odgovarajuća edukacija iz oblasti savremene konzervacije pisane kulturne baštine u Srbiji, koja je u skladu sa smernicama evropskih udruženja koja promovišu obrazovanje konzervatora-restauratora. Obrazovanje obuka konzervatora se neophodni kako bi se održali standardi profesije jer samo adekvatno obrazovan može da donese ispravne odluke i da omogućuje kreiranje i sprovođenje jasno osmišljene nacionalne strategije zaštite arhivske i bibliotečke građe.

Ne postoji povezanost naučnih rezultata i metodologije zaštite pisanih kulturnih dobara u arhivima. Neophodno je razvijati edukaciju koja bi se oslanjala na interdisciplinarnu teorijsku i praktičnu obuku. Ne postoji sistematski istraživački rad i treba uspostaviti bolju saradnju sa stručnjacima sa Univerziteta i koristiti njihove istraživačke laboratorije jer ih u arhivima nema.

Neophodni su visokoškolski programi za edukovanje konzervatora i restauratora⁹ pisanog kulturnog nasleđa, kao samostalni programi ili studije koje se organizuju kao odseci pri

⁸ www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/023pekic2010.pdf

⁹ Evropska savezna organizacija konzervacije – restauracije ECCO objavila je osnovne „profesionalne smernice“, kojima se zahteva da obuka za konzervatora-restauratora bude organizovana na univerzitetskom nivou. Ovaj zahtev je 1997. godine preformulisan i u okviru Dokumenta iz Pavije koji se bavi opštim principima koje treba predložiti Evropskoj uniji radi priznavanja i promovisanja konzervacije i restauracije kao discipline koja se izučava na univerzitetskom nivou ili na nivou koji je priznat kao ekvivalent univerzitetskom.

Od tada je na evropskom nivou profesija konzervatora-restauratora priznata paralelno sa prihvatanjem preporuka za obuku koje se zasnivaju na garantovanju petogodišnjeg obrazovanja po evropskom modelu specijalističkih studija, uz mogućnost studiranja na doktorskom nivou. -svetlana-perovic-ivovic-edukacija-konzervatorsko-

postojećim fakultetima. Potrebni su različiti modeli obuke koji bi počivali na interdisciplinarnoj i teorijskoj obuci, u oblasti društvenih i prirodnih nauka.

Danas se u Srbiji na akademskom nivou konzervacija, restauracija i preventivna zaštita izučavaju na Fakultetu primenjenih umetnosti - atelje za konzervaciju umetničkih dela na papiru.

Zaključak

Aktivnosti arhiva i biblioteka u cilju zaštite pisane kulturnu baštine treba da su usmerene na razvoj i primeni novih tehnologija u oblasti kurativne konzervacije, preventivne zaštite i u oblasti edukacije konzervatorsko-restauratorskog kadra. Neophodni su različiti modeli obuke koji bi počivali na interdisciplinarnoj I teorijskoj obuci.

Zakonska regulative koja se odnosi na zaštitu arhivske građe predstavlja ozbiljan problem u nacionalnoj strategiji zaštite. Nova zakonska regulative treba da odražava nacionalnu strategiju zaštite u domenu pisane kulturne baštine.

Literatura:

Dr Vera Radosavljević, Miroslavljevo jevanđelje-Studije u vezi sa tehnologijom izrade, stanjem i zaštitom, Narodna biblioteka Srbije, 1994.Beograd, str.1-2;

Svetlana Perović Ivović“ Zaštita pisanog kulturnog nasleđa u Srbiji i 60 godina rada laboratorije za konzervaciju i restauraciju u Arhivu Jugoslavije“ Tradicija očuvanja kulturnog nasleđa u Srbiji stručna konferencija, DKS, Vršac 2014;

Snežana Petrov „Nužnost suštinskih promena u sistemu zaštite dokumentacije u Srbiji “VII konferencija ,Kulturno dobro danas-Vrednost i značenje, Zbornik radova, Zavod za zaštitu spomenika kulture Beograda, Beograd ,2017.

Terminologija – konzervacija materijalnog kulturnog nasleđa

cik.org.rs/wp-content/uploads/2016/.../1.2.terminologija_srpski.pdf

www.pokarh-mb.si/uploaded/datoteke/023pekic2010.pdf

svetlana-perovic-ivovic-edukacija-konzervatorsko-restauratorskog-kadra-u-oblasti-zastite-pisanog-kulturnog-nasleda-u-srb

<http://www.arhivistika.edu.rs/clanci/obrazovanje-i-usavrsavanje/35>

<http://www.kultura.gov.rs/lat/dokumenti/nacrt-zakona-o-arhivskoj-gradji-i-arhivskoj-sluzbi-sa-izmenama>

restauratorskog-kadra-u-oblasti-zastite-pisanog-kulturnog-nasleda-u-srb
<http://www.arhivistika.edu.rs/clanci/obrazovanje-i-usavrsavanje/35>

<http://cik.org.rs/category/centar-za-preventivnu-konzervaciju/?pismo=lat>